

DOI https://doi.org/10.32782/naoma-bulletin-2026-6-11
УДК 72.032
ORCID ID: 0000-0001-6963-6101

Світлана Лінда
докторка архітектури, професорка,
професорка кафедри архітектурного проєктування та інженерії
Національний університет «Львівська політехніка»
svitlana.m.linda@lpnu.ua
професорка кафедри архітектури і середовищного дизайну
Національний університет водного господарства та природокористування
s.m.linda@nuwm.edu.ua

АРХІТЕКТУРНЕ ВИКЛЮЧЕННЯ: ТЕРМІНОЛОГІЯ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ

Анотація. У статті здійснено філософську концептуалізацію феномену архітектурного виключення як соціально-просторового механізму регулювання доступу, поведінки та присутності людини в міському просторі. ***Мета дослідження*** полягає у визначенні теоретичних засад архітектурного виключення, розкритті його взаємозв'язку з просторовою владою, соціальним контролем і тілесним досвідом, а також у розмежуванні понять «архітектурне виключення», «ворожа архітектура», «захисне/безпекове проєктування» та «дисциплінарна архітектура». ***Методи дослідження*** охоплюють критичний аналіз філософських, урбаністичних і соціально-просторових концепцій, присвячених проблемам влади, простору, контролю та права на місто. Теоретичну основу становлять праці М. Фуко, М. Девіса, С. Флусті, А. Лефевра та Д. Мітчелла. Додатково застосовано метод візуального обстеження міського середовища, що передбачав спостереження та фотофіксацію архітектурних і дизайнерських елементів, які впливають на доступ, перебування та способи використання публічного простору. ***Результати дослідження*** засвідчили, що архітектурне виключення є широкою категорією просторового регулювання, яка охоплює явні та латентні форми обмеження доступу і поведінки. Встановлено, що латентне виключення може реалізовуватися через функціональні, естетичні або безпекові рішення, які формально не забороняють перебування, проте фактично обмежують можливості використання простору окремими соціальними групами. Обґрунтовано, що архітектурне виключення є ширшим поняттям, ніж ворожа архітектура, тоді як захисне проєктування передусім орієнтоване на безпеку, а дисциплінарна архітектура – на нормалізацію та контроль поведінки через організацію простору. Визначено, що для оцінювання виключального характеру архітектурного рішення необхідно враховувати його мету, характер обмежуваної поведінки, соціальну групу, на яку спрямований основний ефект, та наслідки для доступу до публічного простору. ***Висновки*** полягають у тому, що архітектурне виключення потрібно трактувати як матеріалізовану форму просторової влади, що визначає межі допустимої поведінки, тілесної присутності та користування міським середовищем. Архітектура в цьому контексті не є нейтральним тлом соціального життя, а виступає чинником формування соціальних відносин і доступу до міста. Тому оцінювання архітектурних рішень має враховувати не лише їхню функціональність, безпекову ефективність та естетичні характеристики, а й соціальні наслідки, рівність доступу та право різних груп на публічний простір.

Ключові слова: архітектура, виключення, дизайн середовища, соціальний контроль, ворожа архітектура, інклюзивність, право на місто.

Svitlana Linda
Doctor of Architecture, Professor,
Professor at the Department of Architectural Design and Engineering
Lviv Polytechnic National University
svitlana.m.linda@lpnu.ua
Professor at the Department of Architecture and Environmental Design
National University of Water and Environmental Engineering
s.m.linda@nuwm.edu.ua

ARCHITECTURAL EXCLUSION: TERMINOLOGY AND PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS

Abstract. The article provides a philosophical conceptualization of architectural exclusion as a socio-spatial mechanism for regulating access, behavior, and human presence in urban space. ***The aim of the study*** is to identify the theoretical foundations of architectural exclusion, examine its relationship with spatial power, social control, and embodied experience, and distinguish between the concepts of "architectural exclusion," "hostile

architecture," "defensive design," and "disciplinary architecture". ***The research methods*** include a critical analysis of philosophical, urban, and socio-spatial concepts addressing issues of power, space, control, and the right to the city. The theoretical framework is based on the works of M. Foucault, M. Davis, S. Flusty, H. Lefebvre, and D. Mitchell. In addition, visual observation of the urban environment was employed, involving the observation and photographic documentation of architectural and design elements that affect access, presence, and the ways in which public space is used. ***The results*** demonstrate that architectural exclusion constitutes a broad category of spatial regulation encompassing both explicit and latent forms of restricting access and behavior. It has been established that latent exclusion can be implemented through functional, aesthetic, or security-oriented solutions that do not formally prohibit presence but effectively restrict the ways in which certain social groups can use space. The study substantiates that architectural exclusion is a broader concept than hostile architecture, whereas defensive design is primarily oriented toward safety, and disciplinary architecture focuses on the normalization and regulation of behavior through the organization of space. It is determined that assessing the exclusionary character of an architectural solution requires consideration of its purpose, the type of behavior being restricted, the social group primarily affected, and the consequences for access to public space. ***The conclusions*** indicate that architectural exclusion should be understood as a materialized form of spatial power that defines the boundaries of permissible behavior, bodily presence, and use of the urban environment. In this context, architecture is not a neutral backdrop to social life but a factor shaping social relations and access to the city. Therefore, the assessment of architectural solutions should take into account not only their functionality, security effectiveness, and aesthetic characteristics, but also their social consequences, equality of access, and the right of different groups to public space.

Key words: architecture, exclusion, environmental design, social control, hostile architecture, inclusivity, right to the city.

Постановка проблеми. Архітектура та дизайн традиційно розглядаються як засоби організації матеріального середовища, що забезпечує функціональність, безпеку та комфорт людського життя. Водночас міський простір не є нейтральним щодо соціальних відносин: його планування, доступність і фізична організація визначають можливості перебування, пересування та взаємодії різних груп населення. Відтак архітектурні (та дизайнерські) рішення можуть не лише створювати умови для включення, але й встановлювати матеріальні межі присутності людини у публічному просторі. Саме ця обставина актуалізує поняття «архітектурного виключення» – широкого соціально-просторового феномену, у межах якого архітектура та дизайн використовуються для регулювання доступу, поведінки та способів використання міського середовища [1].

Проблема архітектурного виключення набуває особливого значення в умовах сучасного міста, де публічний простір одночасно виступає територією соціальної взаємодії, економічної активності, безпеки та контролю. Комерціалізація міських територій, приватизація публічних просторів і посилення вимог до безпеки створюють ситуацію, у якій право на присутність у місті дедалі частіше опосередковується певними нормами поведінки. При цьому контроль не завжди реалізується через формальні заборони. Він може бути закладений безпосередньо в матеріальну структуру простору – через організацію проходів, огородження, освітлення, системи спостереження, конструкцію місць для сидіння [2, с. 166–183].

Проблема полягає не лише у виявленні фізичних об'єктів, які обмежують певну поведінку, але й у визначенні механізмів, за допомогою яких архітектура набуває владної та «виключальної» функції. Актуалізується питання щодо того, хто саме визначає нормативну модель «бажаного» користувача міста, яка поведінка визнається прийнятною та які соціальні групи опиняються поза межами цієї моделі. Саме тому дослідження архітектурного виключення потребує поєднання критичної теорії простору, філософії влади та сучасних урбаністичних досліджень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика архітектурного виключення формується на перетині філософії простору і влади, досліджень публічного простору, кримінології та теорії міського дизайну. Аналіз літератури дає змогу простежити розвиток цієї проблематики від загального осмислення впливу просторової організації на поведінку людини до дослідження конкретних механізмів включення та виключення.

Важливим підґрунтям є праця Дж. Джейкобс (J. Jacobs), в якій міське середовище розглядається як простір повсякденної взаємодії та соціального контролю через присутність мешканців. Її підхід можна розглядати як інклюзивну альтернативу моделям безпеки, що ґрунтуються на фізичній ізоляції та обмеженні доступу [3].

Окремий напрям становить дослідження «Crime Prevention Through Environmental Design» (CPTED), що можна перекласти як «Попередження злочинності через дизайн середовища». П. Козенс (P. Cozens) і Т. Лав (T. Love) аналізують можливості використання характеристик фізичного

середовища для запобігання злочинності, контролю доступу та підвищення безпеки [4].

Важливий теоретичний внесок у розуміння просторового виключення зробили М. Девіс (M. Davis) і С. Флусті (S. Flusty). М. Девіс розглядає взаємозв'язок архітектури, приватизації, соціальної сегрегації та мілітаризації міського простору [2]. С. Флусті вводить поняття «interdictory space» – забороненого простору, тобто простору, організованого таким чином, щоб перешкоджати певним способам пересування та використання території [5].

Безпосередньо поняття архітектурного виключення дефініює С. Шиндлер (S. Schindler). Вона показує, що фізичне середовище може виконувати регулятивну функцію, подібну до правових норм, створюючи фізичні та просторові бар'єри для окремих соціальних груп [6]. Такий підхід дає змогу розглядати архітектуру виключення ширше, аніж сукупність окремих «ворожих» об'єктів, включаючи також транспортну інфраструктуру, планувальні рішення та організацію територій.

Філософське пояснення просторового контролю забезпечує концепція М. Фуко (M. Foucault), де простір постає одним із механізмів дисциплінарної влади, здатним організовувати рух, видимість і поведінку людини. Для дослідження архітектури виключення ця концепція важлива як теоретичне пояснення матеріалізації соціальних норм у просторі [7].

Безпосередньо феномен ворожої архітектури досліджують Дж. Петті (J. Petty) та Р. Розенбергер (R. Rosenberger). Дж. Петті пов'язує ворожий дизайн із сек'юритизацією міського простору та регулюванням присутності бездомних людей [8]. Р. Розенбергер наголошує, що ворожу архітектуру необхідно аналізувати не лише за зовнішньою формою об'єкта, а з урахуванням його функції, контексту та соціальних наслідків [1; 9].

К. де Фін Ліхт (K. Fine Licht) розмежовує поняття «defensive», «hostile» та «disciplinary design», наголошуючи на відмінностях між ними за метою та способом впливу на поведінку людей. Автор розглядає міський дизайн як інструмент регулювання використання публічного простору та обґрунтовує необхідність точнішого застосування відповідної термінології. Для цього дослідження стаття є важливою теоретичною основою для розмежування дисциплінарної та ворожої архітектури [10].

Дослідження Н. Сміт і П. Волтерс (N. Smith, P. Walters) показують, що захисна архітектура може формувати певні способи використання простору, водночас породжуючи альтернативні практики його освоєння [11].

Нормативну альтернативу концепціям просторового контролю становлять праці А. Лефевра (H. Lefebvre) та Д. Мітчелла (D. Mitchell). Концепція «права на місто» розглядає доступ до міського простору не лише як фізичну можливість перебування, а як право користуватися простором і брати участь у його формуванні [12; 13]. У цьому контексті архітектурне виключення постає як проблема соціальної справедливості та нерівного розподілу можливостей користування містом.

Метою статті є філософська концептуалізація феномену архітектурного виключення як соціально-просторового механізму регулювання поведінки, доступу та присутності людини в міському просторі, а також визначення його співвідношення з близькими поняттями «ворожої архітектури», «захисного проектування» та «дисциплінарної архітектури».

Методика дослідження. Методичну основу даної статті становить критичний аналіз філософських концепцій простору, влади, соціального контролю та права на місто, представлений у працях М. Фуко [7], М. Девіса [2], С. Флусті [5], А. Лефевра [12] та Д. Мітчелла [13]. Критичний аналіз застосовано для виявлення теоретичних засад феномену архітектури виключення, визначення механізмів просторового контролю та встановлення взаємозв'язків між архітектурою, тілом, владою і соціальною поведінкою.

Другим основним методом є візуальне обстеження міського середовища**,** яке передбачає безпосереднє спостереження та фотофіксацію архітектурних і дизайнерських елементів, що можуть впливати на доступ, перебування та способи використання публічного простору. У межах візуальних обстежень аналізувалися конструкції міських лавок, фізичні бар'єри, огородження, обмежувачі доступу та інші елементи благоустрою міст Європи.

Поєднання критичного аналізу філософських концепцій та візуального обстеження міського середовища дає змогу розглянути архітектурне виключення на двох взаємопов'язаних рівнях: теоретичному – як феномен просторової влади та соціального контролю, і практичному – як матеріалізовані у міському середовищі способи регулювання поведінки та присутності людини.

Виклад основного матеріалу. ***Термінологічний аспект: дефініція та розмежування понять.*** *Поняття «архітектурного виключення».*

Архітектурне виключення (architectural exclusion) розглядається як форма просторового регулювання, за якої фізичні характеристики архітектурного та міського середовища можуть обмежувати доступ окремих соціальних груп до певних місць або впливати на допустимі способи використання публічного простору. Однією з ключових дослідниць цього поняття є С. Шиндлер (S. Schindler), яка наголошує, що архітектура може виконувати регулятивну функцію подібно до правових норм, хоча її вплив часто залишається менш очевидним. Вулиці, транспортна інфраструктура, огородження, планувальні рішення та інші елементи середовища можуть створювати фізичні бар'єри або формувати умови, які ускладнюють перебування чи доступ певних груп до окремих територій [6].

Така постановка проблеми відповідає критичній традиції дослідження міста, в якій доступ до простору розглядається як питання соціальної справедливості. Д. Мітчелл наголошує, що публічний простір є предметом постійної боротьби за право бути присутнім, користуватися ним та визначати його призначення. Відтак просторове виключення не можна зводити лише до фізичної недоступності: воно стосується також права різних соціальних груп на присутність і легітимне використання міста [13].

З цієї точки зору архітектурні та просторові механізми виключення можуть набувати як явного, так і латентного характеру. Явна форма передбачає безпосереднє обмеження доступу або перебування: наприклад, через паркани, ворота, фізичні бар'єри чи інші засоби, призначені для недопущення певних користувачів. Натомість латентна форма діє через організацію простору та матеріальні характеристики його елементів, які формально не забороняють перебування, але обмежують певні способи використання простору. Така прихована форма контролю особливо характерна для сучасного міського дизайну, оскільки його виключальна функція може маскуватися під звичайну функціональність або естетичне рішення [8].

Саме латентний характер просторового контролю є особливо важливим для розуміння сучасної архітектури виключення. Вона не обов'язково повідомляє людині про існування формальної заборони, натомість сама матеріальна структура простору визначає межі допустимої поведінки.

Hostile architecture, defensive design та disciplinary architecture. Для теоретичного аналізу необхідно розмежувати також три близькі поняття*:* hostile architecture*,* defensive design та disciplinary architecture.

«Hostile architecture» (ворожа архітектура) або «hostile design» (вороже проєктування) є найбільш конкретним із них. Р. Розенбергер визначає його через міські об'єкти та просторові рішення, спрямовані на стримування певних форм поведінки і, зрештою, на витіснення певних людей із публічних територій [1]. Дослідник наголошує, що проблема ворожої архітектури потребує не лише опису окремих об'єктів, а й теоретичного з'ясування того, які соціальні наслідки вони породжують.

У цьому контексті «ворожість» дизайну не визначається виключно його зовнішнім виглядом. Один і той самий архітектурний елемент може виконувати різні (подвійні) функції залежно від контексту. Наприклад, перегородка на лавці може пояснюватися ергономічними або організаційними міркуваннями, але водночас унеможливлювати лежання. Тому для визначення певного рішення як ворожий дизайн необхідно враховувати його функцію, контекст використання, цільову поведінку та соціальні наслідки [1; 10].

«Defensive design» або захисне/безпекове проєктування має ширше значення. Воно охоплює рішення, спрямовані на захист людей, майна або інфраструктури та запобігання небажаній поведінці. У цьому випадку сам факт обмеження певної дії ще не означає соціального виключення. Наприклад, освітлення, огородження або організація потоків людей можуть бути спрямовані на підвищення безпеки без дискримінаційного обмеження доступу. Таке розмежування особливо важливе у зв'язку з концепцією Crime Prevention Through Environmental Design (CPTED). Вона передбачає використання характеристик фізичного середовища для запобігання злочинності та підвищення рівня безпеки [4]. Отже, між безпековим проєктуванням і ворожою архітектурою не можна ставити знак рівності. Визначальним критерієм має бути не наявність контролю як такого, а питання про те, кого саме він стосується, яку поведінку обмежує та якою є його соціальна ціна.

Натомість поняття «disciplinary architecture» – дисциплінарна архітектура – доцільно розглядати на ще ширшому теоретичному рівні. Воно описує здатність просторової організації спрямовувати поведінку, встановлювати норми, забезпечувати спостереження та формувати умови для самоконтролю. У цьому сенсі ворожа архітектура може розглядатися як один із конкретних проявів ширшої дисциплінарної функції простору [10].

Отже, запропоновану співвіднесеність понять можна представити таким чином:

− архітектурне виключення є найширшою категорією, яка охоплює різні форми просторового обмеження;

− ворожа архітектура – орієнтована на конкретні просторові вирішення, які ускладнюють певні способи перебування або використання публічного простору і можуть призводити до виключення конкретних груп, поняття ворожої архітектури є вужчим за архітектурне виключення;

− захисне/безпекове проєктування – орієнтоване на функції захисту та запобігання небажаній поведінці, за такої умови певні групи користувачів простору не обов'язково виключаються;

− дисциплінарна архітектура акцентує увагу на механізмах регулювання та нормалізації поведінки, в якій просторові рішення використовуються як інструмент спрямування та контролю поведінки людей, концепція дисциплінарної архітектури не передбачає виключення певних груп споживачів з користування простором.

Філософські передумови концептуалізації феномену архітектури виключення. *Простір і влада: філософська перспектива М. Фуко.* Філософське осмислення архітектурного виключення потребує звернення до концепції дисциплінарної влади М. Фуко (M. Foucault). У фундаментальній роботі «Наглядати й карати. Народження в'язниці» («Surveiller et punir: naissance de la prison») (1975) М. Фуко показує, що модерна влада дедалі більше реалізується не лише через безпосереднє фізичне примушування, а через організацію простору, спостереження, класифікацію та нормалізацію поведінки. Особливе місце в його аналізі займає «паноптикум». Для М. Фуко паноптикум є не просто моделлю в'язниці, а просторовою схемою функціонування влади. Його принцип полягає в організації простору таким чином, щоб людина постійно перебувала у полі зору. Важливим є не обов'язково фактичне спостереження, а усвідомлення можливості бути побаченим, що сприяє самостійному регулюванню поведінки [7, с. 228–264].

Ця ідея має безпосереднє значення для дослідження обмежень у міському просторі. Якщо архітектурна організація здатна формувати поведінку без прямого наказу, то місто може розглядатися як середовище, в якому влада частково «вбудована» у матеріальну структуру простору. Людина не обов'язково отримує формальну заборону – середовище саме створює умови, які визначають її поведінку. Важливо, що дисциплінарний механізм у М. Фуко не зводиться до простого фізичного примусу. Його ефективність полягає в тому, що влада стає частково автоматизованою: організація простору створює умови, за яких індивід сам коригує свою поведінку відповідно до встановленої норми. Саме ця характеристика дає змогу провести теоретичну паралель із сучасними формами міського дизайну.

Водночас між паноптичним контролем і архітектурним виключенням існує принципова відмінність. Паноптикум передусім регулює поведінку через видимість і можливість спостереження, тоді як архітектурне виключення часто діє через матеріальне обмеження можливостей тіла. Похила поверхня, перегородка, шип або інша конструкція не спостерігає за людиною – вона фізично змінює набір доступних їй дій. Таким прикладом є, наприклад, шипи на парапеті магазину одягу, які унеможливлюють використання парапету для лежання у м. Сіракузи (іл. 1). Тому архітектурне виключення можна розглядати як специфічну матеріальну форму дисциплінування, але не як просте відтворення паноптичної моделі.

Іл. 1. Регулювання поведінки через матеріальне обмеження можливостей тіла у м. Сіракузи (Італія). [Світлина авторки, *2026*]

Від дисципліни до просторового виключення: концепції М. Девіса (M. Davis) та С. Флусті (S. Flusty). Критичний аналіз М. Девіса дає змогу перенести філософську проблему влади над тілом у ширший контекст сучасного міста. У праці «Кварцове місто» («City of Quartz») він аналізує просторові трансформації Лос-Анджелеса та показує, як архітектура, системи безпеки, приватизація та соціальна сегрегація можуть взаємодіяти у формуванні міського середовища [2].

У цьому разі контроль здійснюється не тільки безпосередніми заборонами, але й через матеріальне розмежування територій та визначення різних режимів доступу до них.

С. Флусті доповнює цю перспективу поняттям «interdictory space» (заборонений простір), звертаючи увагу на поширення просторів, які за допомогою фізичних та символічних бар'єрів перешкоджають певним способам пересування та використання міського середовища [5]. Принципова особливість такого простору полягає в тому, що просторове виключення може здійснюватися без формального проголошення заборони. Простір може залишатися формально відкритим, але його фізична організація створює численні перешкоди для деяких користувачів. Отже, просторовий контроль стає менш очевидним. Людина стикається не з написом «вхід заборонено», а з комплексом архітектурних рішень, які поступово звужують можливості використання простору. Це може бути складний маршрут, фізичний бар'єр, відсутність місця для тривалого перебування, контрольований вхід або інша форма просторової організації (іл. 2).

Іл. 2. Формування «забороненого» простору. Фізичний бар'єр (прозора огорожа) при вході до громадського простору житлового комплексу «Les Echelles du Baroque» у Парижі (Франція). [Світлина авторки, *2023*]

Таким чином, простір може бути організований не лише для того, щоб забезпечити можливість певної діяльності, але й для того, щоб унеможливити іншу. Проте, якщо дисциплінарний простір встановлює норму поведінки, то простір виключення додатково визначає, хто має право реалізовувати цю поведінку. Отож, питання архітектурного виключення є не лише питанням контролю над діями, але й питанням соціального розподілу права на простір.

Отже, архітектурне виключення може бути концептуалізоване як матеріалізована форма просторової влади, яка визначає межі доступу, допустимої поведінки та соціально легітимної присутності. У цій перспективі архітектурне виключення є не ізольованою архітектурною практикою, а одним із проявів ширшої системи відносин між простором, владою та тілом. Архітектура постає не лише як технічна чи естетична практика, а як важливий соціальний і політичний інструмент формування міського життя та поведінки людей.

Філософія архітектурного виключення. *Просторовий вимір влади.* Проблема архітектурного виключення не може бути повною мірою осмислена лише через аналіз конкретних елементів міського дизайну. Лавки з перегородками, фізичні бар'єри, огородження, системи спостереження чи обмежувачі доступу є лише матеріальними проявами значно ширшого процесу – організації простору відповідно до певних соціальних норм, уявлень про безпеку та моделей допустимої поведінки. Тому теоретичний аналіз архітектурного виключення потребує звернення до питання про взаємозв'язок простору, влади, тіла та соціального контролю.

Як було зазначено вище, одним із фундаментальних теоретичних підходів до розуміння простору як інструменту влади є концепція М. Фуко. Дослідник аналізує трансформацію механізмів влади від безпосереднього фізичного покарання до дисциплінарних практик, заснованих на спостереженні, контролі, нормалізації та організації простору. Найважливіша для цієї статті ідея – влада набуває просторового виміру. Вона функціонує через розташування тіл, організацію видимості, поділ територій, визначення маршрутів та встановлення меж доступу. Простір у такій перспективі є не пасивним тлом людської діяльності, а активним механізмом її регулювання. Такий підхід має принципове значення для аналізу архітектури виключення. Якщо просторове середовище здатне формувати поведінку без безпосереднього примусу, то архітектурний об'єкт може виконувати функцію своєрідної матеріалізованої норми. Людині не обов'язково повідомляти, що певна поведінка є небажаною: конструкція простору може зробити її фізично складною, незручною або неможливою.

Тілесний досвід середовища. Важливою є також фукіанська концепція дисциплінування тіла. Для М. Фуко дисциплінарна влада спрямована не лише на свідомість людини, але й на її тіло: його

положення, рух, час перебування, траєкторії та способи взаємодії з іншими тілами [7, с. 228–264].

Ця теза дає змогу по-новому подивитися на міський дизайн. Архітектурний простір фактично визначає набір можливих фізичних дій. Сходи передбачають один тип пересування, пандус – інший; вузький прохід обмежує рух великої кількості людей; огородження визначає траєкторію; конструкція лавки визначає можливі пози тіла.

У разі архітектурного виключення цей принцип набуває особливо виразної форми. Наприклад, розподіл сидіння на окремі секції може не просто організовувати простір для сидіння, а визначати допустиме розташування людського тіла. Похила поверхня може унеможливлювати лежання, а спеціальні бар'єри – перешкоджати використанню певного місця для ночівлі. Таким чином, дизайн безпосередньо впливає на тілесний досвід міста. Таким прикладом «подвійного функціонування» є дизайн лавок на Квітковій площі у Катовіцах: сегментація лавки та розташування окремих її частин на різній висоті, з одного боку, формують різноманітні способи сидіння й надають естетики, а з іншого – запобігають використанню лавки для лежання (іл. 3).

Іл. 3. Дизайн лавок у громадському просторі Квіткової площі в м. Катовіце (Польща). [Світлина авторки, *2026*]

Проте сам факт того, що архітектура регулює поведінку, ще не означає, що цей вплив є абсолютним і безвинятковим. Будь-яке місто певною мірою дисциплінує рух і використання простору. Принципова відмінність виникає тоді, коли обмеження систематично спрямоване на певні форми поведінки або соціальні групи та призводить до нерівного доступу до публічного простору.

Тому фукіанська перспектива дає змогу побачити в архітектурі виключення не просто набір фізичних перешкод, а механізм регулювання тілесної присутності. Простір фактично «повідомляє» тілу, де можна сидіти, скільки часу можна перебувати, яким способом можна рухатися та які форми поведінки є прийнятними. У цьому сенсі архітектурне виключення є особливо ефективним саме тому, що його вплив часто залишається непомітним.

Міська «мілітаризація» та розподільчий ефект. Одним із важливих аспектів аналізу М. Девіса є «мілітаризація міського простору». Місто дедалі більше організовується з урахуванням необхідності контролю, захисту та розмежування різних категорій населення. Архітектура в такому випадку набуває рис «оборонної системи»: стіни, бар'єри, контрольовані входи, приватна охорона та інші елементи формують просторові межі між різними групами.

Важливість підходу М. Девіса полягає в тому, що він дає змогу вийти поза межі аналізу окремого архітектурного об'єкта. Ворожість певного елемента дизайну не обов'язково виникає на рівні самого об'єкта. Вона може бути частиною ширшої політики організації міського простору, у якій безпека одних груп забезпечується через обмеження доступу інших. Таким чином, міська мілітаризація може розглядатися як один із макрорівнів архітектури виключення. Якщо архітектурне виключення впливає на поведінку людини через окремий об'єкт, то мілітаризований урбанізм формує цілі просторові режими – визначає, де можна перебувати, хто має доступ до території та які форми поведінки вважаються прийнятними. Видається, що саме цей аспект зараз є особливо актуальним для України, де проєктування безпечного простору стає пріоритетом в умовах війни.

Тому у цьому контексті особливо важливою є категорія «безпеки». Саме безпекова аргументація часто надає легітимності просторовим обмеженням. Архітектурний бар'єр може пояснюватися необхідністю захисту майна, освітлення – боротьбою зі злочинністю, контрольований доступ – безпекою мешканців. Проте, проблема виникає тоді, коли категорія безпеки використовується для виправдання систематичного витіснення соціально небажаних груп. Таким чином, критичний аналіз М. Девіса дає змогу поставити питання не тільки про ефективність просторових механізмів безпеки, але й про їхній розподільчий ефект: хто отримує більше безпеки, а хто втрачає доступ до простору внаслідок її забезпечення.

Контроль публічності. Концепція С. Флусті особливо близька до сучасного розуміння

архітектурного виключення. Заборонений простір демонструє, що виключення може бути процесом, а не одноразовою забороною. Простір поступово стає менш доступним для певної категорії людей, хоча формально продовжує називатися публічним. Це положення має важливі наслідки для розуміння публічності. Простір не стає справді публічним лише завдяки юридичному статусу. Його публічність визначається також фактичною можливістю різних груп користуватися ним. Саме тому фізичні характеристики простору можуть мати безпосереднє значення для питання соціальної справедливості.

Право на місто як альтернатива виключенню: А. Лефевр і Д. Мітчелл.

Якщо концепції М. Фуко, М. Девіса та С. Флусті дають змогу розкрити механізми просторового контролю та виключення, то концепція «права на місто» А. Лефевра створює альтернативну нормативну перспективу, з якої ці процеси можуть бути критично оцінені. У праці «Право на місто» («Le Droit à la ville») (1968) А. Лефевр розглядає місто не лише як фізичну територію, а як соціально створений простір, у якому реалізуються повсякденне життя, взаємодія та участь. Право на місто передбачає не просто фізичну присутність у ньому, а можливість брати участь у формуванні та використанні міського простору [12].

Ця концепція змінює перспективу аналізу архітектурного виключення. Замість питання «чи відповідає певний об’єкт функціональним вимогам?» виникає питання: «чи забезпечує організація простору можливість різних груп повноцінно користуватися містом?». У такій перспективі публічний простір є не просто фізичною територією, доступною для всіх за замовчуванням. Він є результатом соціальних відносин і постійної боротьби за право на присутність, використання та визначення його функцій.

Д. Мітчелл розвиває цю проблематику у праці «Право на місто: Соціальна справедливість і боротьба за публічний простір» («The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space») (2003). Він показує, що боротьба за публічний простір є водночас боротьбою за соціальну видимість і право певних груп бути присутніми в місті. Особливо гостро це проявляється у випадку бездомних людей, для яких публічний простір часто є не просто місцем відпочинку чи пересування, а фактичним середовищем повсякденного існування [13].

У цьому контексті архітектурне виключення набуває особливого політичного значення. Якщо певні архітектурні рішення роблять перебування людини в публічному просторі фізично неможливим або суттєво обмеженим, вони фактично впливають на її можливість реалізувати право на місто. Таким чином, концепції А. Лефевра та Д. Мітчелла дають змогу розглядати архітектурне виключення не лише як проблему архітектури і дизайну, а як проблему соціальної справедливості.

У такому теоретичному полі архітектурне виключення може бути визначене як матеріалізований механізм організації соціально нерівного доступу до міського простору. Він діє через взаємодію просторової форми, соціальних норм, політики безпеки та уявлень про те, хто є «бажаним» користувачем міста. Саме тому подальший аналіз архітектурного виключення доцільно здійснювати не лише на рівні окремих архітектурних об'єктів, а в контексті ширшого питання про розподіл права на міський простір, контроль над тілом та визначення меж соціально прийнятної присутності.

Дихотомія: безпека і порядок чи контроль і виключення? Архітектурне виключення перебуває на перетині кількох суперечливих міських логік: безпеки, порядку, контролю та соціальної інклюзії. Його неможливо однозначно оцінити лише як позитивний або негативний феномен, оскільки конкретне архітектурне рішення може одночасно виконувати функцію захисту, регулювання поведінки та соціального виключення.

Саме тому принциповим є розмежування між законною організацією безпеки та архітектурою, що непропорційно обмежує певні групи. CPTED, наприклад, може використовувати фізичне середовище для запобігання злочинності, не ставлячи за мету виключення соціально вразливих категорій. Водночас той самий загальний принцип – використання матеріального середовища для зміни поведінки – може бути реалізований таким чином, що результатом стане витіснення певних людей із публічного простору [1; 4]. Прикладом можуть бути дизайни опор для відпочинку, мета яких – витіснення безхатьків з публічного простору, які ми можемо зустріти на залізничних станціях або зупинках. Застосування таких конструкцій виключає можливість користування простором безхатьками (для лежання), проте, одночасно, позбавляють можливості відпочинку осіб старшого віку, вагітних жінок, малих дітей (іл. 4).

Іл. 4. Приклад дизайну опори для відпочинку стоячи на залізничній станції Дембиця (Польща). [Світлина авторки, *2026*]

Таким чином, для визначення архітектурного рішення як форми архітектурного виключення доцільно враховувати щонайменше чотири взаємопов'язані критерії: мету проєктування, характер обмежуваної поведінки, соціальну групу, на яку припадає основний ефект, та наслідки для доступу до публічного простору.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави розглядати архітектурне виключення як соціально-просторовий механізм, у якому матеріальна організація міського середовища бере участь у регулюванні доступу, поведінки та присутності людини в публічному просторі. Архітектура в цьому контексті постає не нейтральним тлом соціального життя, а матеріалізованою формою влади, здатною визначати межі допустимої поведінки та диференціювати можливості користування містом.

Встановлено, що механізми просторового виключення можуть мати як явний, так і латентний характер. Якщо явне виключення реалізується через безпосередні фізичні бар'єри та обмеження доступу, то латентне діє через форму, організацію та функціональні характеристики середовища. Саме латентні механізми є характерною рисою сучасної архітектури виключення, оскільки можуть маскувати регулятивну функцію під ергономічні, естетичні чи безпекові рішення.

Розмежування понять «architectural exclusion» (архітектурне виключення), «hostile architecture» (ворожа архітектура), «defensive design» (захисне/безпекове проєктування) та «disciplinary architecture» (дисциплінарна архітектура) показало, що вони описують різні рівні одного проблемного поля. Архітектурне виключення є найширшою категорією просторового обмеження; ворожа архітектура характеризує конкретні дизайнерські рішення, спрямовані на запобігання певним способам використання простору; захисне проєктування орієнтоване передусім на безпеку та захист, тоді як дисциплінарна архітектура акцентує механізми нормалізації й контролю поведінки.

Філософські підходи М. Фуко, М. Девіса, С. Флусті, А. Лефевра та Д. Мітчелла дають змогу розглядати архітектурне виключення у ширшому контексті взаємозв'язку простору, влади, тіла та права на місто. Відтак оцінювання архітектурних рішень має враховувати не лише їхню функціональність або безпекову ефективність, але й те, кого вони включають або виключають, яку поведінку нормалізують та якою є їхня соціальна ціна. У цьому сенсі проблема архітектурного виключення виходить поза межі професійної дискусії про проєктування і постає як питання соціальної справедливості, рівності доступу та права різних груп на публічний простір.

Головний висновок полягає в тому, що питання архітектурного виключення – це питання не лише про архітектуру, а про те, яке місто ми вважаємо справедливим і хто має право в ньому бути.

Перспективи подальших досліджень. Перспективи подальших досліджень архітектурного виключення пов'язані з поглибленням міждисциплінарного аналізу взаємозв'язку архітектури, влади, соціальної нерівності та права на місто. Важливим напрямом є формування типології елементів архітектури виключення за характером їхньої дії: фізичні бар'єри, елементи контролю доступу, засоби обмеження перебування, спрямування руху, системи візуального контролю та інші просторові рішення.

Окремої уваги потребує етичний аналіз таких рішень, зокрема визначення меж допустимого обмеження поведінки, відповідальності архітектора і замовника, співвідношення безпеки та свободи користування простором, а також ризиків дискримінації соціально вразливих груп. Перспективним є дослідження того, за яких умов функціональне або безпекове рішення перетворюється на інструмент соціального виключення.

Особливо актуальним цей напрям є для українського контексту, оскільки післявоєнна відбудова створює можливість не лише відновлення пошкодженої інфраструктури, але й переосмислення принципів організації міського середовища. Міжнародні програми відновлення України вже акцентують на необхідності інклюзивного, безпечного,

доступного та людиноцентричного планування публічних просторів, з урахуванням потреб людей з інвалідністю, ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, людей старшого віку та інших вразливих груп. Водночас особливе значення матиме аналіз співвідношення безпеки та інклюзивності, адже в умовах війни безпекові вимоги до міського середовища є об'єктивно підвищеними [14; 15; 16].

Інформація про використання штучного інтелекту. *Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту використовувалися виключно для мовного редагування, перевірки граматики, перекладу або інших допоміжних завдань, без використання згенерованих ними об'єктів як результатів академічної діяльності.*

Конфлікт інтересів. *Лінда Світлана Миколаївна є членом редакційної колегії журналу. Для забезпечення незалежності редакційного процесу рукопис розглядався редактором, який не мав конфлікту інтересів з автором. Автор не брав участі у відборі рецензентів, процесі рецензування та прийнятті рішення щодо публікації статті. Рукопис пройшов стандартну процедуру подвійного сліпого рецензування.*

Список використаних джерел

1. Rosenberger R. On Hostile Design: Theoretical and Empirical Prospects. Urban Studies. 2020. Vol. 57, No. 4. P. 883–893. DOI: 10.1177/0042098019853778.
2. Davis M. City of Quartz: Excavating the Future in Los Angeles. London ; New York : Verso, 2006. 441 p.
3. Jacobs J. The Death and Life of Great American Cities. New York : Random House, 1961. 458 p.
4. Cozens P., Love T. A Review and Current Status of Crime Prevention through Environmental Design (CPTED). *Journal of Planning Literature*. 2015. Vol. 30, No. 4. P. 393–412. DOI: 10.1177/0885412215595440.
5. Flusty S. Building Paranoia: The Proliferation of Interdictory Space and the Erosion of Spatial Justice. West Hollywood, CA : Los Angeles Forum for Architecture and Urban Design, 1994.
6. Schindler S. Architectural Exclusion: Discrimination and Segregation Through Physical Design of the Built Environment. *The Yale Law Journal*. 2015. Vol. 124, No. 6. P. 1937–2024.
7. Foucault M. Surveiller et punir : naissance de la prison. Paris : Gallimard, 1975. 318 p.
8. Petty J. The London Spikes Controversy: Homelessness, Urban Securitisation and the Question of «Hostile Architecture». *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy.* 2016. Vol. 5, No. 1. P. 67–81. DOI: 10.5204/ijcjsd.v5i1.286.
9. Rosenberger R. Callous Objects: Designs Against the Homeless. Minneapolis : University of Minnesota Press, 2017. 79 p.
10. Fine Licht K. de Behavioral designs defined: how to understand and why it is important to differentiate between "defensive," "hostile," "disciplinary", and other designs in the urban landscape. *Urban Design International*. 2023. Vol. 28. P. 330–343. DOI: 10.1057/s41289-023-00231-2.
11. Smith N., Walters P. Desire Lines and Defensive Architecture in Modern Urban Environments. *Urban Studies*. 2018. Vol. 55, No. 13. P. 2980–2995. DOI: 10.1177/0042098017732690.
12. Lefebvre H. Le Droit à la ville. Paris : Anthropos, 1968. 164 p.
13. Mitchell D. The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space. New York ; London : Guilford Press, 2003. 270 p.
14. UN-Habitat. Request for Proposals: Public Space Design Guidelines Towards Inclusive and Resilient Urban Recovery in Ukraine [Електронний ресурс]. UN-Habitat, 2024. URL: https://unhabitat.org/sites/default/files/2024/12/request*for*proposals*public*space*design*guidelines*ukraine*final.pdf (дата звернення: 16.08.2026).
15. UN-Habitat. Towards Inclusive and Resilient Urban Recovery in Ukraine [Електронний ресурс]. UN-Habitat. URL: https://unhabitat.org/join-us/calls/towards-inclusive-and-resilient-urban-recovery-in-ukraine (дата звернення: 16.08.2026).
16. UN-Habitat. Urbanization in Ukraine: Building Inclusive & Sustainable Cities [Електронний ресурс]. UN-Habitat. URL: https://unhabitat.org/ukraine (дата звернення: 16.08.2026).

Referensces

1. Rosenberger, R. (2020). On hostile design: Theoretical and empirical prospects. Urban Studies, 57(4), 883–893. https://doi.org/10.1177/0042098019853778 [in English].
2. Davis, M. (2006). City of quartz: Excavating the future in Los Angeles. Verso [in English].
3. Jacobs, J. (1961). The death and life of great American cities. Random House.
4. Cozens, P., & Love, T. (2015). A review and current status of crime prevention through environmental design (CPTED). *Journal of Planning Literature*, 30(4), 393–412. https://doi.org/10.1177/0885412215595440 [in English].
5. Flusty, S. (1994). Building paranoia: The proliferation of interdictory space and the erosion of spatial justice. *Los Angeles Forum for Architecture and Urban Design* [in English].
6. Schindler, S. (2015). Architectural exclusion: Discrimination and segregation through physical design of the built environment. *The Yale Law Journal*, 124(6), 1937–2024 [in English].
7. Foucault, M. (1975). Surveiller et punir: Naissance de la prison. Gallimard [in English].

8. Petty, J. (2016). The London Spikes controversy: Homelessness, urban securitisation and the question of "hostile architecture." *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy,* 5(1), 67–81. https://doi.org/10.5204/ijcjsd.v5i1.286 [in English].

9. Rosenberger, R. (2017). Callous objects: Designs against the homeless. University of Minnesota Press [in English].

10. Fine Licht, K. de (2023). Behavioral designs defined: How to understand and why it is important to differentiate between "defensive," "hostile," "disciplinary," and other designs in the urban landscape. Urban Design International, 28, 330–343. https://doi.org/10.1057/s41289-023-00231-2 [in English].

11. Smith, N., & Walters, P. (2018). Desire lines and defensive architecture in modern urban environments. *Urban Studies*, 55(13), 2980–2995. https://doi.org/10.1177/0042098017732690 [in English].

12. Lefebvre, H. (1968). Le droit à la ville. Anthropos [in English].

13. Mitchell, D. (2003). The right to the city: Social justice and the fight for public space. Guilford Press [in English].

14. UN-Habitat. (2024). Request for proposals: Public space design guidelines towards inclusive and resilient urban recovery in Ukraine. https://unhabitat.org/sites/default/files/2024/12/request*for*proposals*public*space*design*guidelines*ukraine*final.pdf [in English].

15. UN-Habitat. (n.d.). Towards inclusive and resilient urban recovery in Ukraine. https://unhabitat.org/join-us/calls/towards-inclusive-and-resilient-urban-recovery-in-ukraine [in English].

16. UN-Habitat. (n.d.). Urbanization in Ukraine: Building inclusive & sustainable cities. https://unhabitat.org/ukraine [in English].

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 17.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 12.11.2026